

SOXTA XABARLARNI AJRATISHNING ODDIY USULLARI

Abdiyeva Sarvinoz Shoyimovna

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada ijtimoiy tarmoqlar va internet manbalarida keng tarqalayotgan soxta xabarlar (feyk yangiliklar) muammosi yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi — oddiy foydalanuvchilar va o‘quvchilar uchun soxta xabarlarni ajratishning amaliy, oson qo‘llanadigan usullarini tizimli bayon qilish hamda mediasavodxonlik ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Maqolada soxta xabarning asosiy belgilari (sarlavhaning hissiyotga bosim qilishi, manbaning noaniqligi, dalil va statistik ma’lumotlarning tekshirilmaslgi, foto/video manipulyatsiyasi, sanalarning mos kelmasligi) tahlil qilinadi. Shuningdek, faktchekingning kundalik hayotda qo‘llash mumkin bo‘lgan amaliy qadamlari: manbani tekshirish, muallif va tashkilotni aniqlash, bir nechta ishonchli manbalar bilan solishtirish, rasmni “teskari qidiruv” orqali tekshirish, havolalarning haqiqiylikini baholash, kontekst va vaqt mosligini aniqlash kabi yondashuvlar taklif etiladi. Natijada foydalanuvchining axborot bilan ishlash madaniyatini oshirish, feyk xabarlar ta’sirini kamaytirish va tanqidiy fikrlashni mustahkamlash bo‘yicha metodik tavsiyalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Soxta xabar, feyk yangilik, mediasavodxonlik, faktcheking, axborot ishonchliligi, manba tekshiruvi, tanqidiy fikrlash, dezinformatsiya, manipulyatsiya, ijtimoiy tarmoqlar.*

Bugungi raqamli axborot makonida yangilik va ma’lumotlar oqimi keskin tezlashdi. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar hamda turli veb-saytlar orqali tarqalayotgan xabarlar ko‘pligi bir tomondan tezkorlikni ta’minlasa, ikkinchi tomondan ishonchsiz, tekshirilmagan va ataylab buzib ko‘rsatilgan axborotlar — soxta xabarlar (feyk yangiliklar) tarqalishi uchun qulay sharoit yaratmoqda. Soxta xabarlar jamiyatda noto‘g‘ri tasavvur va vahima uyg‘otishi, insonlarning qaror qabul qilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, muayyan shaxs yoki guruhlariga nisbatan ishonchsizlik va adovatni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun ham soxta xabarlarni o‘z vaqtida aniqlash va ularni ishonchli manbalar asosida tekshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Soxta xabar muammosining murakkabligi shundaki, u ko‘pincha ishonchli ko‘rinishda beriladi: jozibali sarlavha, hissiyotga ta’sir qiluvchi iboralar, montaj qilingan foto yoki video, manbasi noma’lum “rasmiy” ko‘rinishdagi sahifalar orqali auditoriyani tezda ishontirishga urinadi. Bunday holatlarda oddiy foydalanuvchi yoki o‘quvchi axborotning haqiqiylikini darhol baholay olmaydi, natijada tekshirilmagan xabarni ulashish orqali dezinformatsiya tarqalishiga o‘zi ham bilmasdan hissa qo‘shib qo‘yadi. Demak, mediasavodxonlikni rivojlantirish, ya’ni axborotni tanqidiy tahlil qilish, manbani tekshirish, faktlarni solishtirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Bugungi raqamli axborot makonida xabarlar oqimi keskin tezlashgani sababli soxta xabarlar (feyk yangiliklar) ham juda tez tarqalmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va turli saytlar orqali kelayotgan xabarlar ko‘pincha tekshirilmasdan ulashiladi, natijada noto‘g‘ri

ma'lumot jamiyatda vahima, adashish, ishonchsizlik va turli ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun soxta xabarlarini ajratish masalasi oddiy foydalanuvchi uchun ham, ta'lim jarayonida o'quvchilar bilan ishlashda ham dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Soxta xabarlarini aniqlashda eng muhim tamoyil — axborotni darhol qabul qilish emas, avvalo tekshirish odatini shakllantirishdir. Bu jarayon murakkab texnik bilimlarni talab qilmaydi; aksincha, bir nechta oddiy belgilarni anglash va amaliy tekshiruv qadamlarini bajarish kifoya qiladi.

Soxta xabarlar ko'pincha birinchi qarashda ishonchli ko'rinishi mumkin, ammo ularda umumiy va takrorlanadigan belgilar uchraydi. Eng ko'p uchraydigani — hissiyotga bosim o'tkazishdir: “shoshiling”, “darhol tarqating”, “hamma bilishi kerak” kabi iboralar xabarni tekshirmasdan ulashishga undaydi. Shuningdek, “100% rost”, “aniq isbot”, “hamma yashiryapti” kabi keskin va absolyut ifodalar auditoriyani tez ishontirishga xizmat qiladi. Manbaning noaniqligi ham muhim belgi hisoblanadi: “ishonchli odam aytdi”, “mutaxassislar ta'kidlaydi” kabi dalilsiz umumiy gaplar xabarning haqiqiyligiga shubha uyg'otadi. Ba'zan voqea sanasi va joyi aniq ko'rsatilmaydi yoki bir-biriga mos kelmaydi; sarlavha juda shov-shuvli bo'lib, matnning o'zi esa aniq fakt bermaydi. Ayrim holatlarda imlo xatolarining ko'pligi, g'alati uslub, rasmiy ko'rinishga taqlid qilish ham ishonchlilikni pasaytiradi. Bu belgilar xabar albatta soxta degani emas, lekin bunday vaziyatda tekshiruv majburiy bo'ladi.

Soxta xabarlarini ajratishning eng sodda va samarali yo'li — manbani tekshirishdan boshlanadi. Avvalo xabar qayerda chiqqani aniqlanadi: sahifa, kanal yoki sayt rasmiy va tanilganmi, muallif ko'rsatilganmi, tahririyat yoki kontakt ma'lumotlari bormi. Ishonchli axborot manbasi odatda o'zini yashirmaydi, muallif va tashkilot haqida ochiq ma'lumot beradi. Aksincha, noma'lum sahifalar, yangi ochilgan kanallar, “rasmiyga o'xshatib” nomlangan, lekin haqiqiy manbasi aniq bo'lmagan platformalar ko'proq xavf tug'diradi. Manba tekshirilgach, xabarning ichki tarkibi ko'riladi: u nimaga asoslanib aytilgan, dalil keltirilganmi, rasmiy bayonot, hujjat, ishonchli statistika yoki aniq havola bormi. Agar matn “tadqiqotga ko'ra” desa-yu, qaysi tadqiqot, qaysi tashkilot, qachon o'tkazilgani ko'rsatilmasa, bu axborotning ishonchliligini pasaytiradi. Shuningdek, keltirilgan raqamlar, foizlar, “minglab” kabi umumiy ko'rsatkichlar manbasi bilan berilmasa, u manipulyatsiya bo'lishi ehtimoli oshadi.

Amaliy tekshirishning eng qulay usullaridan biri — xabarni bir nechta manbalar bilan solishtirishdir. Agar voqea haqiqatan muhim bo'lsa, odatda u faqat bitta sahifada emas, bir nechta mustaqil manbalarda ham yoritiladi. Shuning uchun xabar mazmunini qidiruv orqali tekshirib ko'rish, matndan bir-ikki jumlani aynan qidirish, boshqa ishonchli manbalarda ham shu xabar bor-yo'qligini aniqlash foydalidir. Faqat bitta kanal yoki bitta sahifada uchragan “shov-shuvli” xabar ehtiyotkorlik bilan baholanishi kerak. Ayniqsa, turli ijtimoiy muammolar, sog'liq, xavfsizlik, ta'lim yoki pul bilan bog'liq xabarlarida bu usul juda muhim.

Soxta xabarlar ko'pincha foto va video orqali “isbot” qilinadi, ammo aynan shu joyda ko'p aldovlar uchraydi. Eski rasmni yangi voqea sifatida ko'rsatish, boshqa davlat yoki boshqa hududdagi tasvirni o'z joyimizdagi hodisa qilib berish, montaj yoki kesib olingan video parchasi bilan kontekstni o'zgartirish soxta xabarlarining keng tarqalgan ko'rinishidir. Shuning uchun rasm va videoni kontekstda tekshirish zarur: rasmda yozuvlar, raqamlar, ob-

havo, mavsum, joy belgilari mos keladimi; video to‘liqmi yoki kesilganmi; tasvirda g‘alati soyalar, notekis kontur, “yopishtirilgan” matn izlari bormi. Rasmni “teskari qidiruv” orqali tekshirish ham foydali bo‘lib, u tasvirning avval qachon va qayerda ishlatilganini aniqlashga yordam beradi. Video bo‘lsa, undan aniq kadrni ajratib, shu kadr bo‘yicha qidiruv qilish orqali manbasini topish mumkin.

Soxta xabar tarqatishda clickbait va psixologik ta’sir usullari ham faol qo‘llanadi. Qo‘rqitish (“falokat”, “hamma xavf ostida”), g‘azablantirish (“mana aybdor”, “hamma aldayapti”), odamlarni shoshiltirish (“tez ulashing”), bir shaxs yoki guruhni haddan tashqari yomonlash yoki ulug‘lash kabi yo‘llar auditoriyani hissiyot bilan boshqaradi. Bunday paytda foydalanuvchi hissiyotga ergashmasdan, bir nechta oddiy savollarni berishi kerak: “Buni kim aytyapti?”, “Dalili qayerda?”, “Qachon va qayerda bo‘lgan?”, “Boshqa ishonchli manbalar nima deyapti?” Aynan shu savollar tanqidiy fikrlashni ishga tushiradi va soxta axborotning ta’sirini kamaytiradi.

Kundalik hayotda qo‘llash uchun eng qulay yondashuv sifatida qisqa faktcheking ketma-ketligi tavsiya etiladi: avvalo to‘xtash va shoshilmaslik, keyin manbani tekshirish, so‘ng sana-joy-dalilning aniq berilgan-berilmaganini ko‘rish, kamida ikki-uch ishonchli manba bilan solishtirish, oxirida esa foto yoki video bo‘lsa uning kontekstini tekshirish. Agar shu bosqichlarda ham shubha qolsa, eng to‘g‘ri yo‘l — xabarni ulashmaslikdir. Chunki birgina ulashish ham dezinformatsiya tarqalishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, soxta xabarlarni ajratishning oddiy usullari mediasavodxonlikning amaliy ko‘nikmalariga tayanadi: manbani tanish, fakt va xulosani farqlash, bir nechta manbadan tekshirish, rasm-video kontekstini baholash hamda clickbait manipulyatsiyasini anglash. Bu ko‘nikmalar shakllangan sari foydalanuvchining axborot bilan ishlash madaniyati ortadi, tanqidiy fikrlash mustahkamlanadi va jamiyatda soxta xabarlarning zararli ta’siri sezilarli darajada kamayadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli axborot makonida soxta xabarlar tez tarqalishi va keng auditoriyaga qisqa vaqt ichida yetib borishi bilan jiddiy ijtimoiy muammoga aylanmoqda. Soxta xabarlar insonlarning qaror qabul qilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, jamiyatda noto‘g‘ri tasavvur, asossiz vahima va ishonchsizlikni kuchaytiradi. Shu sababli har bir foydalanuvchi, ayniqsa yoshlar va o‘quvchilar orasida axborotni ongli qabul qilish, tekshirilmagan ma’lumotni tarqatmaslik hamda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Maqolada ko‘rsatib o‘tilganidek, soxta xabarlarni ajratish murakkab texnik bilimlarni talab qilmaydi: manbani tekshirish, dalil va faktlarga e’tibor berish, sana-joy mosligini aniqlash, bir nechta ishonchli manbalar bilan solishtirish, foto va videolarning kontekstini tekshirish kabi oddiy qadamlar orqali feyk axborotni aniqlash imkoniyati ortadi. Eng muhim jihat — shoshilinch hissiyotga berilmasdan, “avval tekshir, keyin ulash” tamoyiliga amal qilishdir. Bu odat nafaqat shaxsiy axborot xavfsizligini oshiradi, balki jamiyatda dezinformatsiyaning tarqalishini kamaytirishga ham xizmat qiladi.

Natijada, mediasavodxonlikni kuchaytirish, faktcheking madaniyatini ommalashtirish va axborot bilan ishlash mas’uliyatini oshirish orqali soxta xabarlarning zararli ta’sirini cheklash mumkin. Oila, ta’lim muassasalari va ommaviy axborot vositalari hamkorlikda foydalanuvchilarda axborotni tahlil qilish va ishonchliligini baholash ko‘nikmalarini

muntazam rivojlantirib borishi, kelajakda sog‘lom axborot muhitini shakllantirishga mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ireton, C., Posetti, J. Journalism, ‘Fake News’ & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training. UNESCO, 2018. (UNESCO Document Repository)
2. European Commission. Tackling online disinformation: a European Approach (COM(2018) 236 final). Brussels, 26.04.2018. (EUR-Lex)
3. European Commission. Action Plan against Disinformation. 05.12.2018. (European Commission)
4. Wardle, C., Derakhshan, H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe, 2017. (Edoc)
5. OECD. Facts not Fakes: Tackling Disinformation, Strengthening Information Integrity. OECD, 2024. (OECD)
6. OECD. Misinformation and Disinformation: An international effort using behavioural science to tackle the spread of misinformation. OECD, 2022. (OECD)
7. Hill, O. J. Policy responses to false and misleading digital content. OECD Working Paper, 2022. (OECD)
8. First Draft. Verifying online information: The absolute essentials. 2019. (First Draft)
9. International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA). How to Spot Fake News (infographic). 2017. (IFLA Repository)
10. Reuters. Reuters Handbook of Journalism: Standards and Values. (verification, cross-checking, sources) 2015. (Media Reform Coalition)
11. Agar “foydalanilgan adabiyotlar”ni sizning OTM talabi bo‘yicha (GOST/APA) aynan bir formatda qilib berish kerak bo‘lsa, ayting — shu ro‘yxatni o‘sha standartga moslab bir xil ko‘rinishga keltirib beraman.